

серия **ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ**

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета им. С. Торайғырова**

*1997 жылы құрылған
Основан в 1997 г.*

İ Ì Ó
ÕÀÁÀÐ Ø Û Ñ Û

ÂÃÑÒ Í È Ê Ï Ñ Ó

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

4 2010

Научный журнал Павлодарского государственного университета
им. С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 4533-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
31 декабря 2003 года

Арын Е.М., д.э.н., профессор (главный редактор)
Сарбалаев Ж.Т., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора);
Демесинова Г.Х., к.ф.н., доцент (отв. секретарь);

Редакционная коллегия:

Еспенбетов А.С., д.ф.н., профессор;
Жусип К.П., д.ф.н., профессор;
Кенжебалина Г.Н., к.ф.н., доцент;
Нургалиев Р.Н., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Айтжанова Д.Н. (тех.редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ**С.Ш. Айтуғанова**

Қазақ лирикалық прозасының қалыптасу және даму арналары.....9

А.С. Ақтанова

Шәкәрімнің оқиғалы өлендеріндегі15

Г.М. Акумбаева

Септік жалғауларының адвербиалдануы.....21

М.Б. Аманжолова

Лакуна бойындағы уәжілдік қызмет31

Т. Ахатов

Қазақ лирикасындағы сюжет мәселесі (Абай, Мәшһүр - Жүсіп,

Шәкәрім өлендері бойынша).....37

Е.Б. Ахметов

Ассоциативтік зерттеу әдісінің тарихи қалыптасуына42

Ғ. Әнес

Мәтінтанудағы деривациялық бағыт48

Г.А. Жұмабекова

Қасым Аманжоловтың табиғат лирикасындағы шеберлігі

және лирикалық қаһарман.....51

Т.В. Зенкова, Э.Б. Заданова

«Яппи» концептінің ассоциациялық өрісі59

А.Ф. Зейнулина

Кәсіби қазақ тілін оқытудағы ақпараттық білім жүйесі.65

Ж.Б. Ибраева, Н.В. Васильева

Қазіргі шетел рецепциясындағы қазақ әдебиеті.....73

Н.У. Исина

Қазақ тарихи прозасындағы хабарлау формалары (С. Санбаев,

А. Алимжанов, А. Кекильбаев повестерінің негізінде).77

К.Т. Қабатаева

«Қазақ» газеті және термин мәселесі86

М.И. Кадеева

Әдіснамалық және лингвистика негізінде риторикалық

нормаларын сипаттау92

Б.М. Қадырова

Қазіргі ғылыми парадигмадағы тілдік тұлға.....99

М. Қанабекова

Тарихи мәтіндердегі стильтүзуші элементтер104

Ж.Қ. Кішкенбаева

Адам психологиясын ашудағы қазақ психологиялық

драмаларындағы ұмытылыстар.....110

Қ.С. Мұқышева

Қазақ тілдік бейнесіндегі «Дала» концептісінің лингвомәдени ерекшелігі115

20. Тошович Б. Язык в конфликте // Проблемы языковой жизни в Российской Федерации и зарубежных странах. Мат. к XIII Всемирн. конгрессу социологов (Германия, Билефельд, 18-23 июля 1994 г.). - М.: Доминант, 1994. - 200 с.

21. Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы. - М.: Наука, 1980. - 360 с.

Түйіндеме

Лингвистика пәтне көзқарастың едәуір кеңінен риторикада сөйлеу коммуникациясының қазіргі теориясына барынша жақындығын байқататын «сендіру өнері» ретінде жаңа қызығушылық тудырады. Коммуникацияға қарағандағы факультативтік функциясын орындау нәтижесінде риторикалық норма сөйлеу қатыстарының тиімділігін арттыруға тиісті.

Resume

Rhetoric as an art to 'make someone believe', being extremely close to the modern theory of speech communication, caused an acute interest provided by the significant increase of knowledge in Linguistics as a discipline. Rhetoric norm is to promote the communication efficiency rising, for it fulfils an additional function towards communication.

ӘОЖ 81'27

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАДАҒЫ ТІЛДІК ТҰЛҒА

Б.М. Қадырова

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

XX ғасыр ғылымда тілдік тұлғаға деген қызығушылықтың артып, осы тақырыпта зерттеу еңбектерінің көптеп жазылуымен ерекшеленеді. Лингвистикада тілдік тұлғаны зерттеуге деген қызығушылықтың артуының негізгі себептерінің бірі сөйлеу, қарым-қатынас жасау актісіндегі өзгерістерге байланысты болып табылады. Сонымен қатар, тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы – адамға назар аудармай, тілдің өзін тану мүмкін еместігі жайындағы көзқарастардың зерттеушілер тарапынан кең қолдау табуы.

Әлеуметтік қатынастар субъекті әрі әлеуметтік мәнді қасиеттердің иесі ретінде әрбір адам - жеке адам болып сипатталатыны белгілі. Біздің түсінігімізде «жеке адам» түсінігімен қатар «адам», «дара адам», «даралық» терминдері де бар. Бұлардың әрқайсысына психологиялық тұрғыдан берілген анықтамаларға сүйенсек, осылардың ішінде ең жалпыланған, көп қасиеттердің

бірігуін – «адам» түсінігі қамтиды. «Адам - өмір дамуының ең жоғарғы көрінісі, қоғамдық еңбек барысының жемісі әрі табиғат пен әлеуметтік болмыс тұтастығын аңдататын тіршілік иесі. Алайда, адам әлеуметтік-тектік мәнге ие болғанмен, ол жалпы табиғат туындысы ретінде - дара адамдық сипаты жағынан жанды мақұлық дүниесінен бөлектенбейді.

Дара адам – «homo sapiens» тектілердің өкілі, адамдық даму нышандарының иесі – нақты адам.

Даралық – нақты адамның табиғи және әлеуметтік қабылданған қайталанбас ерекшеліктері мен қасиеттері.

«Жеке адам» түсінігіне байланысты ең алдымен адамның қоғамдық мәнді сапалары еленеді. Адамның әлеуметтік мәні оның қоғаммен байланысында қалыптасады да, көрініс береді» [1, 179]

Тұлғаның жекелік қасиеті – бұл жеке адамның өз басына ғана тән, қайталанбас қасиеті, оның тұлға болып қалыптасуы, өсуі, айналасындағы басқа адамдарға ұқсамауы. Бұл тұлғаның таным қажеттілігі мен өзіндік сананың дамуын білдіретін танымдық, рухани қарым-қатынас пен түсіну, мойындауды білдіретін коммуникативтік, өзін көрсету, өзін-өзі мойындату және шығармашылық іс-әрекетін білдіретін конструктивтік қажеттіліктерінен көрінеді. Қоғамда тұлғалардың жекелік қасиеттерге ұмтылуы одан әрі дамып, қоғамның әрбір мүшесі басқаларынан өзгешелене береді. Қоғамдағы тұлғалық фактордың өсуі ерекше әлеуметтік-психологиялық стереотиптің пайда болуына әкеледі. Осыған байланысты тілді меңгеру тұлғаның маңызды компоненті ретінде қарастырылады. Сөйлеушінің тілдік білімі санада Ю.Н. Карауловтың теориясы бойынша вербалды-семантикалық, лингво-когнитивтік және мотивациялық немесе іс-әрекеттік-коммуникативтік қажеттілік деңгейлерінде бейнеленеді. Зерттеушінің пікірінше «тілдік тұлға тілі арқылы көрінетін психологиялық, этикалық, әлеуметтік және т.б. компоненттерінің жиынтығынан тұратын адам» [2]. Ұлттық тілді тұтынушы тілдік тұлғаның күзіреті мен жадының қалыптасуы жөнінде А. Байтұрсынұлының айтқаны: «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Содан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Одан кейін үлгілі жазушылардың сөзін оқып, өзі іс жүзінде иә ауызша айтып, иә жазып қолданумен біледі». Әрбір адамның тілдік тұлға ретінде қалыптасуын интертекстуалдық негізінде қарастырған А.С. Әділова: «Әрбір адамның тілдік тұлға ретінде жеке когнитивтік кеңістігі болады, ал ол өз кезегінде түрлі ұжымдық (отбасылық, кәсіптік, діни, әлеуметтік) когнитивтік кеңістік жиынтығынан тұрады да, өзі өмір сүріп отырған қоғамның ұлттық-тілдік-мәдени танымдық базасына сүйенеді. Алайда бір ғана ұлттық когнитивтік кеңістікке жатса да, әр уақытта өмір сүруіне, қоғамдағы саяси-идеологиялық ұстанымдардың насихатталуы, ақпарат көздерінің жетімсіздігі, жабықтығы, ұлттық әдебиет, мәдениет деректерінің кейінгі орынға ығыстырылуы

сияқты экстралингвистикалық себептердің әсерінен тілдік тұлғалардың – автор мен оқырманның когнитивтік базасының өзі түрліше қалыптасатыны кездеседі. Ол, әрине, адамның әлеуметтену үдерісіне байланысты болады» - дейді [3, 39]. Ол тілдік тұлғаның тұрақты интертекстуалды ядросына ұлттық білім энциклопедиясына жататын ағарту стандарттарынан белгілі әдеби шығармалар, тарих, қоғам, мәдениет қайраткерлерінің есімдері мен сөздері, аса маңызды саяси-әлеуметтік оқиғалар, мәдени, тарихи, діни жәдігер-ескерткіштер жатқызып, тілдік тұлғаның динамикалық интертекстуалды қабатына уақыт және әлеуметтік жағдайларға қарай өзгеріп, үнемі маңыздылығы, қажеттілігі белгілі бір иерархиямен қайта ауысып отыратын күшті әдеби мәтіндерді кіргізеді. Тілдік тұлғаның интертекстуалды перифериясы оның когнитивті деңгейінің ең қозғалғыш, ең өзгергіш бөлігі болып саналатынын айтып, оған ән, жарнама, БАҚ материалдары сияқты бұқаралық мәдениет мәтіндерін жатқызады. Тілдік тұлғаның интертекстуалды перифериясы белгілі бір жағдайларға орай әлеуметтің мәдени талғамдарының өзгеруіне байланысты тез әрі жиі ауысып отырады. Шындығында да, қазіргі жаһандану жағдайындағы ақпарттар ағыны толастамай, үдей түскен уақытта өмір сүріп отырған тілдік тұлғаның аялық білімінің бұдан біраз жылдар бұрынғы оқырманнан өзгеше екендігі аян. Тілдік тұлғаны қалыптастырушы факторлар ретінде:

- отбасы мен алған тәрбиесі, білімі;
- қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар;
- жаңа білім алуға құштарлығы мен қызығушылық ауқымының дамып отыруы;
- қоғамға танымал адам болуымен қатар әлеуметтік маңызды адам болу;
- сөйлеуде тілдік қазынаны пайдаланумен қатар жаңа үлгілерді жасай білуді айтуымызға болады.

Тілдік тұлға дегеніміз, ол тілді нақты қолданушының жіктеме белгілерінің жиынтығы емес, аялық білімнің де көрінісі. Ол, сонымен қатар, әлемнің тілдік көрінісі негізінде анықталатын суреткердің таным әлемі. Жоғарыда айтылған факторлар негізінде қалыптасқан тілдік тұлға - сөз жұмсау ерекшелігі арқылы көрінетін әлеуметтік, психологиялық және этикалық компоненттердің жиынтығынан тұратын адам. Тілдік тұлғаға төн белгілер:

- 1) ана тілін жете меңгерген, өз тілінде дұрыс сөйлей алатын (ана тілі дегеніміз шартты, ол ана тілінде емес, басқа тілде сөйлеуі де мүмкін Б.Қ.);
- 2) әлеуметтік өмірге бейімделген, өзіндік қызығушылығы мен машығы бар;
- 3) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын және қызмет ету барысында өзіндік шығармашылығын таныта алатын адам.

«Өзге жеке адамдарға ұқсамайтын өзіндік ерекше сапалық қасиеті бар бірегей адам ғана тұлға бола алатыны белгілі. Яғни, елден ерек адам емес, тұлға талаптарына жауап беретін адам – тұлға. Адам тұлға болып тумады, тұлға

болып қалыптасады. Тілдік тұлға да солай. Тұлға өзге адамдармен, әлеуметтік институттармен қатынаста, әлеуметтік байланыстар жүйесінде танылуы тиіс, таныла отырып тарихи тұлға ретінде белгілі болады. Демек, тұлға өмірінің мәні «қарым-қатынас құндылығы» деңгейінде ашылады» [4, 12]. Яғни, дүниеге жаңа келген нәресте «адам» деп танылғанымен, «тұлға» деген атқа бірден ие бола алмайды. Өсіп, ер жетіп, өз бетінше әрекет ете алатын адамды ғана тұлға ретінде танимыз. Тұлға деп белгілі бір іспен шұғылданып, азды-көпті тәжірибе жинақтаған, білімі мен дағдысы, өзіндік ұстанымы, дүниетанымы, мақсат-міндеті, бағыт-бағдары, сенімі бар адамды ғана айтамыз. Психологияда тұлғаның жақсы, озық, ерен, топжарды түрлерімен қатар жауыз, керітартпа, бұзық, қаскөй т.б. түрлері көрсетіледі. Тұлғаның аса өнегелі түріне имандылықты бойына сіңірген адам жатады. Қазақ халқы кез келгенді кісі деп атай бермей, оны имандылық пен адамгершіліктің белгісі, біртіндеп қалыптасатын адамның азаматтық ар-ожданы, кісілік, кескін-келбеті, адамшылықтың өлшемі деп түсінген. Тұлғаның өмірлік бағытын көрсететін компоненттер көп. Соның бастылары ретінде мотивтер мен қажеттер, дүниетанымы мен сенімі, бейімділігі мен қызығушылығын айтуға болады. Бұндағы мотив деп отырғанымыз, тұлғаны белгілі бір әрекетке бағыттайтын, қажетін өтеуге талаптандыратын түрткі. Тұлғаны қандай да болмасын іс-әрекетке итермелейтін негізгі қозғаушы түрткі (мотив) оның түрлі қажеттері. Қажеттер материалдық (киім-кешек, тамақ, баспана, т.б.) және рухани (білім, ғылым, өнер т.б.) қажеттер болып бөлінеді.

Дүниетаным мен сенім, қызығу, бейімділік тұлғаны әр кезде алға итермелеп отыратын ең негізгі қозғаушы түрткілер (мотивтер) болып табылады. Біз тілдік тұлғаға тән екінші белгі ретінде әлеуметтік өмірге бейімделгендігін және өзіндік қызығушылығы мен машығының болуын атап көрсеткен болатынбыз. Қызығу өзінің мазмұны мен бағытына қарай материалдық, қоғамдық, кәсіптік, саяси, эстетикалық, оқырмандық, танымдық т.б. болып келеді. Таным қызығуына ғылым-білімге қызығуын, кино, өнер, музыкаға, суретке қызығуын эстетикалық қызығуларға жатқызамыз. Бұдан жоғарыда аталған қызығулардың өзі өз алдына бірнеше түрге бөлінетінін көруге болады. Адамның белгілі бір мақсат көздеп қызығулары тұлға ретінде қалыптасуына әсер етеді.

Тілдік тұлғаға тән келесі бір белгі ол әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынуы мен өзіндік шығармашылығын таныта алуы. Адам тілдік қазына мен шешендік өнерді терең меңгергенде елге танымал тілдік тұлға дәрежесіне көтеріледі. Шешендік - қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерінің бірі. Қазақ халқы бейнелі, астарлы, түспалдап айтатын шешендік сөзге аса үйір халық. Халық сөз күдіретінің психологиялық астарын жақсы аңғарған. Тіліміздегі «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Жылы-жылы сөйлесең жылан іннен шығады», «Жақсы сөз-жарым ырыс», «Жаңбырменен жер көгереді, Батаменен ел көгереді» деген мақалдар соның айғағы. Халқымыздың «Сөз

сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді» деген мақалынан қазақ мәдениетіндегі сөздің күдіретті күшін асыра бағалайтын ментальдық ерекшелік танылады. Шешендік өнер дарыған тұлға отаншыл, елінің салт-санасын, әдет-ғұрпын жетік білетін ұшқыр ойлы, «орақ ауыз, от тілді» болып келеді. Ол халқының басынан өткерген мұң-зарын, арман-тілегін, өмірлік құндылықтарын жеріне жеткізе, түйіндей айтып береді. Бұл елге танымал тілдік тұға дәрежесіне көтерілуіне бірден бір себеп болады.

Тілдік тұлға ұлттық тілді ғана тұтынушы емес, ұлттық мәдениетті де тұтынушы. «Тілді тұтынушыда лингвистикалық күзірет, коммуникативтік күзірет, сондай-ақ мәдени-тілдік күзірет болады. Ал тілдік-мәдени күзірет дегеніміз тілдік тұлғаның сөйлеу (жазу) мен айтылған (жазылған) сөзді қабылдау кезінде тиісті мәдени семантиканы, мәнділікті қоса меңгеруі» [5, 17]. Қазақ сөз мәдениетінің негіздерін қарастырған Уәли Нүргелді этностың ақиқат дүние туралы көзқарасы, салт-дәстүрі, жол-жоралғылары әдет-ғұрпы, моралі, әдебі, тұрмыс-тіршілігімен байланысты ақпараттар жинақтаған тұрақты сөз орамдарының мазмұндық құрылымында ақиқат дүниенің тілдік бейнесін көрсететін ұлттық менталитетті танытатын компоненттер болатынын, оларды айқын аңғара білмеген жағдайда сөйлеуші/жазушы коммуникативтік сәтсіздікке ұшырайтынын айта келіп, тілдік тұлғаның коммуникативтік сәтсіздікке ұшырау қаупі жиі кездесетін аймақ ретінде фразеологизмдер мен паремологизмдерді атайды. Бұл фразеологизмдер мен паремиялардың мәдени-ұлттық семантикасымен байланысты.

Тілдік тұлғаның сөз саптау әрекеті жалпыадамзаттық құндылық принциптеріне бағынады. Жалпыадамзаттық құндылық принциптеріне адамгершілік, жауапкершілік, мейрімділік, әділдік, ар-ұят және т.б. жатқызамыз. Тілдік тұлға коммуникацияда осы аталған ұстанымдарды негіз етіп алады. Бұл әсіресе қазақтың шешендік сөз өнерінде айрықша байқалады.

Жеке тұлғаның бір қырына ақылы-ойы мен есі, аялық білімі (дүние туралы білімі) мен өмірлік тәжірибесі және мәдени ортадағы өзін көрсете білуі жатса (бұл аталғандар тілдік тұлғаның сыртқы қыры), екінші қырына (тілдік тұлғаның ішкі қырына) түрлі жағдаяттар негізінде болған сезім мен эмоция жатады. Осы аталған аспектілер жеке тұлғаның сөзінде түрлі көрініске ие болып, тілдік тұлғаның дамуына әсерін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сәбет БАП-БАБА Жалпы психология. - Алматы, 2005. – 352 б.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: «Наука», 1987. – 263 с.
3. Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы. Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. - Алматы, 2009. - 53б.

4. Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты. Филол ғыл канд. дисс. автореф. - Алматы, 2004. -28 б.

5. Уәли Нүргелді. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. - Алматы, 2007. - 50 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы «языковой личности» с научной точки зрения и определяются образующиеся факторы.

Resume

The article is devoted to the issues of a lingual personality and some aspects are defined.

ӨОЖ 81`38

ТАРИХИ МӘТІНДЕРДЕГІ СТИЛЬ ТҮЗУШІ ЭЛЕМЕНТТЕР

М. Қанабекова

Қазақ қыздар мемлекеттік университеті, Алматы қ.

Қазақ әдеби тілінің ұлттық көркем нормаларын айқындауда, ерекшеліктерін танытуда, әдеби нормадан ауытқу құбылысының сырын ашып, дұрыс-бұрысын көрсетуде, тілдік құбылыстарды пайдалану принциптерін, көркемдік-эстетикалық заңдылықтарды белгілеуде лингвистика ғылымының маңызы зор. Демек, көркем шығармалар тілін нормативті-стистикалық тұрғыдан зерттеп қарастыру - әлі де бүгінгі қазақ тілінің мәні зор өзекті мәселелерінің бірі.

Бұл тұрғыдан келгенде, көркем стильден басқа функционалды стильдердің барлық түрінде белгілі бір лексикалық, фразеологиялық, грамматикалық т.б. лингвистикалық заңдылықтарға сай келетін құбылыстар болып тұрады, ал көркем шығарма тілінде жазушының сөз қолдану мәнері мен дағдысы көп жағдайда тілдің құрылымдық заңдылықтарына сай келе бермейді. Сондықтан жазушының сөз қолдану тәжірибесінің негізінде лингвистикалық-стистикалық құбылыстар туралы пікір қозғауға болады.

Қазіргі таңда әдеби тілдің стильдік тармақтары сараланып, орнығуына байланысты көркем шығармаларда әртүрлі стилизация белгілері қазіргі тарихи көркем туындылар тілінен байқалады. Мұнда автордың тіл шеберлігін көрсету негізінде тарихи стилизация құбылысына тән тілдік-стильді амал-тәсілдерді айқындауға, жазушы қолданысындағы архаистік тілдік құралдардың мәнін ашуға, көркемдік сөз өрнегін талдап көрсетуге - қысқасы,